

Уважне ознайомлення з текстом «Листів...» дає можливість висловувати про те, що Пліній намагається зайняти позицію «безстороннього третього», фіксуючи усі негаразди і пороки суддів, які, як і їх сучасники, позбавлені морального кодексу. Описи поведінки суд-

дів, їх недбалого виконання своїх обов'язків не є новиною для нашого часу, але насторожує інше – невже З. Фрейд мав рацію і існує ряд первинних настанов і комплексів у людській психіці, які завжди залишатимуться актуальними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лебедев А. П. Эпоха гонений на христиан и утверждение христианства в греко-римском мире при Константине Великом / А. П. Лебедев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/?istorija_tserkvi/ehpokha-gonenij-na-khristian-utverzhenie-khristianstva-v-greko-rimskom-mire-pri-konstantine-velikom=2
2. Сергиенко М. Е. О Плинии Младшем / М. Е. Сергиенко // Письма Плиния Младшего. – М. : Наука, 1983. – С. 274-283.
3. Рогачевский Л. А. Плиний Младший – юрист / Л. А. Рогачевский // Советское государство и право. – 1986. – № 9. – С. 134–138; Рогачевский Л. А. Плиний Младший – адвокат / Л. А. Рогачевский // Правоведение. – 1990. – № 3. – С. 55-61.
4. Марциал М. В. Эпиграммы / Марциал М. В. ; [пер. с лат. Ф. Петровского]. – Х. : Фолио ; М.: А.С.Т., 2000. – 445 с.
5. Абилкаиров М. Р. Коррупция как социально негативное явление / М. Р. Абилкаиров [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://supcourt.kz/rus/sudebnaya_sistema/nusd/sd4.html
6. Темпов Е. И. Коррупция. Происхождение современного понятия / Е. И. Темпов // Актуальные проблемы теории и практики борьбы с организованной преступностью в России. Материалы научно-практической конференции. Вып. 3. – М. : МИ МВД РФ, 1994. – С. 14–15.

УДК 342.72

СУТНІСТЬ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ФЕНОМЕНА СВОБОДИ

Дунас О.І.,

к.ю.н, доцент кафедри міжнародного права

Львівський національний університет імені Івана Франка

Стаття присвячена розкриттю свободи як необхідного продукту історичного розвитку, що функціонує, розвивається разом із суспільством, у предметно-перетворюючій праці людини, складаючи частину історії людей – суспільства, класу, народу. Автором використано системний аналіз при дослідженні феномена свободи з метою визначення функціональних зв'язків усіх елементів системи, а також виявлення функцій усіх форм свободи, її активної ролі по відношенню до предмету її прояву.

Ключові слова: свобода, суспільство, системний підхід, системність свободи, суб'єктивна суспільна необхідність, системно-структурна характеристика свободи, правові засоби реалізації свободи, діяльність як елемент свободи.

Дунас О. И. / СУЩНОСТЬ СИСТЕМНОГО ПОДХОДА ПРИ ИССЛЕДОВАНИИ ФЕНОМЕНА СВОБОДЫ / Львовский национальный университет имени Ивана Франко, Украина

Статья посвящена раскрытию свободы как необходимого продукта исторического развития, который функционирует, развивается вместе с обществом, в предметно-преобразующем труде человека, составляя часть истории людей – общества, класса, народа. Автором использован системный анализ при исследовании феномена свободы с целью определения функциональных связей всех элементов системы, а также выявления функций всех форм свободы, ее активной роли по отношению к предмету ее проявления.

Ключевые слова: свобода, общество, системный подход, системность свободы, субъективная общественная необходимость, системно-структурная характеристика свободы, правовые средства реализации свободы, деятельность как элемент свободы.

Dunas O.I. / THE ESSENCE OF THE SYSTEM APPROACH IN THE RESEARCH OF THE PHENOMENON OF FREEDOM / Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

The purpose of this paper is to research the expression of social freedom as essence of human, that is, the totality of her public relations, learned her social experience.

This article is devoted to disclosure of freedom as a necessary product of historical development, that is functions, growing along with the society, in the subject-transforming labor of peoples, and constitutes part of the history of people – society, class, and nation. The author applied systems analysis at the research of the phenomenon of freedom in order to determine functional relationships of all elements of the system. In particular, the author identified the following major elements of free will: of subjects, their needs and interests, and knowledge of needed; goal-setting entity, entity selection means and capabilities implementation of goals, deciding on actions, actual performance; feedback.

The article states that the main element of freedom is its subject. This elements provides the relationship with all other elements. Man is a social bearer of freedom. The subject in the structure of freedom stands with its needs and interests. The need generating interest and then appears the goal activity. Setting goals by subject is an independent element of the system.

The important element of freedom is the deciding of subject of freedom on future action. The implementation of the decision is carried out the subject of freedom its own action, that is one of elements of freedom. Making the decision summarizes and concentrates content of all previous elements, this is evaluates information, that is obtained through other elements of freedom; conclusions are compared with the interests of the subjects.

Key words: freedom, community, systematic approach, systematic freedom, subjective social necessity system-structural characterization of freedom, legal means of exercising freedom of activities as part of freedom.

Постановка проблеми. Свобода як ідея виступає найважливішою силою оновлення світу. Тепер, коли виявлена її значущість, вона може бути досягнута як сила, що поєднує існування і неіснування. Свобода не є просто проміжком без межі, а означає, перш за все, перехід до нових духовних перетворень.

Свобода як ідея, або духовне життя, володіє онтологічною істинністю. З одного боку, свобода існує в трансцен-

дентному або ноуменальному світі, а з іншого – її трансцендентна напруженість (як потенція пізнання) стає початком розгортання позитивних потенцій людини й суспільства, обертається зростанням багатства їх трансцендентних світів.

Аналіз дослідження даної проблеми. Різні аспекти феномена «свобода» досліджували такі вчені, як І. Ільїн, В. Нерсисянц, Т. Ойзерман, В. Шинкарук, С. Труфанов, О. Сумін, Ж. Валь, Р. Гайм, Е. Вейль та інші.

Мета даної статті полягає в дослідженні свободи як виразу суспільної сутності людини, тобто сукупності всіх її суспільних відносин, засвоєного нею соціального досвіду, адже уявлення людини про свободу зароджуються в процесі її суспільної практики, у взаєминах з іншими людьми в умовах конкретної дійсності, економічної, політичної та правової.

Виклад основного матеріалу. Поняття «система» і «системність» міцно увійшли в державно-правову науку і практику, стали основою теоретичного аналізу держави і права, їх інститутів і взаємозалежних з ними інших соціальних феноменів. Системний підхід – це загальнонауковий методологічний напрямок, що використовується, щоб розкрити властиву об'єкту організацію внутрішнього устрою, завдяки якій він формується, функціонує і розвивається [1, с. 167].

Під системою розуміється об'єктивно існуючий комплекс органічно взаємозалежних елементів. Структурні елементи системи закріплюють і виражають її якісні особливості. Завданням системного аналізу є розгляд елементів системи в їх взаємозв'язку, функціонуванні та розвитку, об'єднаних єдиним предметом системи, загальною логікою і спрямованістю. Згідно із загальною теорією систем, розробленою на основі матеріалістичної діалектики, будь-якої системи властива суб'єктивність. Стосовно системи свободи це означає, що ми відображаємо ту систему свободи, яка склалася в наших знаннях про свободу. Інакше кажучи, об'єктом наукового пізнання системи свободи як суспільного феномена є система знань про свободу. Система ж знань про свободу, зокрема про яку-небудь її конкретну форму, наприклад про свободу у сфері, що регулюється правом, може іноді і не збігатися із системою, об'єктивно притаманною свободі в даній сфері суспільної діяльності людей.

Це, однак, не означає, що система об'єкта, сформульована в науці, побудована виключно на суб'єктивній основі.

Система свободи, яку ми встановлюємо, не існує ізольовано – вона залежить від ступеня розвитку суспільства та його потреб, у тому числі й пізнавальних.

Як відомо, система – це організована структура. Під структурою розуміється певна впорядкованість елементів, їх предметно-цільова організованість, яка проявляється у взаємозв'язку і взаємодії елементів, властивих системі.

Структура як логічне вираження сукупності необхідних елементів – це відображення пізнаних властивостей явища. Предметом такого відображення в структурі свободи в суспільстві є, перш за все, та частина об'єктивної дійсності, яка включається в коло практичних інтересів радянського народу.

Тому система знань, що використовується при побудові системи свободи, завжди вторинна, вона залежить від системи, внутрішньо властивій свободі. Наявність розбіжностей між свободою як об'єктом пізнання і знанням про неї пояснюється, передусім, динамічністю свободи. Системний аналіз повинен враховувати цю її особливість, яка проявляється в становленні системи свободи, її розвитку і функціонуванні.

Системний аналіз свободи передбачає чітке визначення функціональних зв'язків усіх елементів системи, а також виявлення функцій усіх форм свободи, її активної ролі по відношенню до предмету її прояву.

Зокрема, Л.В. Ніколаєва, підкреслюючи нерозривний зв'язок свободи з історичною необхідністю, звертає особливу увагу на такі елементи свободи, як суб'єкт і його якості, інтереси і цілі (прагнення), соціально-перетворююча практика людини, в якій як єдине ціле знаходять своє завершення вираження всі начала, що утворюють свободу [2, с. 18-62].

Б.П. Шубняков зазначає, що для перетворення суспільної необхідності в свободу важливе значення мають: пізнання необхідності й визначення завдань, відповідних її вимогам; вибір найбільш раціональних форм здійснення

об'єктивної необхідності, що забезпечують участь широких мас у планомірному здійсненні її вимог; організація практичних дій [3, с. 78].

Більш повну схему засад свободи подає В.П. Голубенко, виділяючи суб'єкт свободи, пізнання ним необхідності, постановку мети, ухвалення рішення, реалізацію рішення – перетворення можливості в дійсність [4, с. 153].

Яким же вимогам повинна відповідати система свободи? Відповідаючи на це питання, ми виходимо з вчення про цілісність системи як сукупності взаємодіючих елементів, які у своїй єдності породжують якості всієї системи. У зв'язку з цим основні завдання аналізу системи волі полягають: у виявленні складових елементів системи свободи, їх властивостей і функцій всередині системи; у встановленні зв'язків і відносин, що утворюють систему, тобто її внутрішньої структури; у визначенні інтегральних властивостей системи волі та її функцій у складі інших систем і форм діяльності; у визначенні залежності внутрішньої структури системи волі від її зовнішніх зв'язків і функцій [5, с. 13-15].

Як елемент системи свободи її суб'єкт відіграє дуже важливу роль: через нього здійснюється взаємозв'язок решти усіх її елементів. Людина є суспільним носієм свободи. Відносини людей, у першу чергу соціальні, є головними в процесах, пов'язаних із функціонуванням системи волі [6, с. 106-107].

Суб'єкт у процесі пізнання насамперед виражає свою приналежність до тієї чи іншої соціальної групи, до певного класу, що не може не позначитися на характері самого пізнання і його результатів.

Пізнання об'єктивної необхідності формує свідомість суб'єкта свободи, загальною функцією якого є регулювання соціальної діяльності, надання їй цілеспрямованого характеру. Свідомість регулює зв'язок потреб і мотивів особистості з поставленими завданнями і умовами навколишньої дійсності.

Особливого значення в цьому процесі набуває правосвідомість – специфічна форма свідомості, що являє собою сукупність поглядів, ідей, теорій, почуттів, сформованих у суб'єктів свободи щодо права чинного та бажаного. На основі правосвідомості формується уявлення людей про права та обов'язки, про правомірне і неправомірне [7, с. 5-6]. Це є важливою умовою діяльності суб'єкта свободи у сфері суспільних відносин, що регулюються правом.

Свідомість суб'єкта свободи включає в себе в якості найважливішого елемента вимогу вміти оцінювати свої вчинки, слова, цілі, прагнення з точки зору соціальних норм. Свідома діяльність характеризується ясним уявленням суб'єкта свободи про результати і наслідки скоєних ним дій; вона дозволяє йому орієнтуватися у світі, аналізуючи свої дії з огляду на реальну обстановку, інтереси, права і свободи інших людей, колективу, держави, суспільства, керувати собою [8, с. 241].

Суб'єкт у структурі свободи виступає з його потребами та інтересами. Потреба породжує інтерес, і тоді з'являється мета діяльності.

Постановка мети суб'єктом є самостійним елементом системи. Мета визначає динаміку життєдіяльності людини, її ставлення до навколишнього світу, виявляється своєрідним імпульсом зміни його буття.

Свідомо поставлена мета як закон визначає спосіб і характер дій суб'єкта. У філософсько-правовій літературі зазначається, що в найбільш загальному сенсі свободу можна розуміти як здатність людини ставити і досягати поставленої мети [2, с. 60].

Мета у сфері суспільних відносин, регульованих правом, виражається як ідеальна реалізація об'єктивної можливості належної поведінки членів суспільства і їх організацій; вона спрямована на досягнення матеріальних і духовних результатів, які досягаються шляхом правового нормування та реалізації норм права [9, с. 373-375].

Свобода передбачає внутрішню, а не нав'язану ззовні, певну цільову дію, виражає внутрішні потреби і духовні цінності суб'єкта свободи – особистості, класу, всього народу. Мета діяльності у правовій сфері пов'язана не тільки зі сприйняттям правової інформації, але й, перш за все, з інструментальним її використанням.

Слід зазначити, що свобода як постійна якість особистості розвивається разом із розвитком самої особистості. У зв'язку з цим свобода не обмежується вже досягнутою метою – вона завжди передбачає нові цілі і боротьбу за їх реалізацію. Свобода виражає безперервну діяльність, що полягає в прагненні до мети.

У системі свободи постановка мети об'єднує пізнання необхідності і майбутню діяльність суб'єкта у зв'язку з пізною необхідністю і на її основі. У меті ніби програмується зміст майбутньої діяльності суб'єкта, у зв'язку з чим стає заздалегідь відомим і зміст самої свободи, і її конкретний прояв.

Свої цілі людина може здійснювати лише на основі досягнутого рівня суспільного розвитку, за наявності відповідних коштів. Вибір засобів і визначення можливостей здійснення поставленої мети за своїм значенням в системі свободи виконує роль її структурного елемента.

Тільки завдяки засобу мета може стати силою, що змінює дійсність. Засоби виконують роль знаряддя влади людини над природою і суспільними відносинами.

Свобода як соціальний феномен, що виникає в результаті свідомої і вольової діяльності людини, що здійснюється у зв'язку і на основі пізнання об'єктивної необхідності, відповідно до вимог соціального нормування, передбачає використання тільки правомірних засобів і можливостей для досягнення цілей.

Важливим елементом системи свободи є прийняття суб'єктом свободи рішення щодо майбутньої дії.

Прийняття такого рішення підсумовує, концентрує зміст усіх попередніх елементів, дає оцінку інформації, отриманої за допомогою інших елементів свободи; висновки зіставляються з інтересами суб'єкта тощо. Прийняти рішення про майбутні дії – складне і відповідальне завдання. Ємність і складність вирішення залежить від суб'єкта свободи і виконуваної ним соціально-політичної ролі. Зрозуміло, прийняття рішення суб'єктом волі щодо власної дії не обмежується тільки об'єктивними даними, отриманими за допомогою інших елементів свободи. У рішенні знаходять своє вираження і суб'єктивні чинники: досвід людей, колективна думка, науковий аналіз та узагальнення різноманітних і складних явищ, які стосуються предмета рішення, тощо. Прийняття рішення мобілізує не тільки вольові зусилля, але й матеріальні засоби, ідеологічні можливості. Рішення має бути результатом свідомої оцінки всіх факторів та обставин, що стосуються внутрішнього стану об'єкта, відносно якого вирішується питання, а також середовища, в якому він функціонує. У системі свободи прийняття рішення повинно відбуватися з урахуванням закономірностей і прогресивних тенденцій суспільного розвитку, вимог соціальних норм [6, с. 199-201].

Прийняття рішення щодо майбутньої дії як елемента свободи повинно виключати можливість здійснення неправомірних дій, свавілля і суб'єктивізм. В.П. Голубенко зазначає, що прийняття рішення являє собою «ланцюг взаємодій потреб, інтересів, цілей суб'єкта, його минулого досвіду і знань, моделей бажаного майбутнього з необхідністю» [4, с. 92].

Прийняття рішення – це вільний вибір вільного суб'єкта, який в силу своєї волі і своєї свідомості приходить до вирішення не тільки щодо того, слід чи не слід діяти, але і як діяти, в якому обсязі використовувати надані державою та суспільством можливості. Такий вільний вибір передбачає відповідальність суб'єкта волі за свої дії.

Свобода волі є необхідною суб'єктивною передумовою відповідальності за скоєні дії також і у сфері, що ре-

гулюється правом.

Відомо, що не можна регулювати за допомогою права такі суспільні відносини, учасники яких не мають можливості вибору того чи іншого варіанту поведінки в межах, окреслених правом. Добровільний і свідомий вибір суб'єктом певного, передбаченого правом варіанту поведінки є однією з основ правового нормування суспільних відносин, поведінки людей та їх організацій. Здатність приймати рішення зі знанням справи в царині права передбачає юридичну відповідальність у разі вчинення правопорушення. Тому прийняття рішення суб'єктом волі щодо дії у сфері, що регулюється правом, – завдання відповідальне. Вихід за межі правомірних дій суперечить ідеї свободи.

Розвиваючи гуманістичні ідеї у вченні про свободу, вчені завжди підкреслювали істинно людське значення свободи. Свобода, зазначали вони, є втіленням ідеї про позитивне добро людини, вона несумісна з аморальними, протизаконними вчинками, порочною практикою, ганебними діями, брехнею і лицемірством, зі злом. Немає злої волі, є зла несвобода [10, с. 6-7].

Свобода не може приносити погані плоди. Але якщо такі є, то це результат дії людини в умовах несвободи, в якій вона поставила себе своїм вчинком, що суперечить інтересам суспільства, держави та інших осіб. Свобода має мужню, розумну моральну сутність, яка визначає сутність діяльності вільних людей в суспільстві. Істинно гуманістичні ідеали реалізуються при здійсненні свободи.

Демократична держава, виступаючи одним із гарантів свободи, виявляє постійну турботу про суб'єкта свободи, насамперед про особистість, надаючи їй гарантовані можливості широкого вибору дії в межах нормативних приписів права. Суб'єкт свободи може здійснювати або ж не здійснювати правомірні дії. Відмова від правомірних дій як результат прийняття рішення суб'єктом, прояву його вільної волі захищається законом.

Таким чином, прийняття рішення щодо майбутньої дії – це пошук і виділення суб'єктом найбільш реальних можливостей, шляхів і форм своєї діяльності, які максимально відповідають його інтересам, сприяють прискореному досягненню мети, відповідають істинності знання про предмет, закономірностям розвитку суспільства і пануючим умовам нормативного регулювання в суспільстві [4, с. 93].

Реалізація прийнятого рішення здійснюється суб'єктом свободи власною дією за умови перетворення можливості, розвиненої всіма попередніми елементами свободи, в дійсність, у свободу.

Особливе місце серед елементів системи свободи займає діяльність суб'єкта свободи. Специфіка цього елемента зумовлена системою свободи в цілому.

У філософській і соціологічній літературі діяльність розглядається як функція суб'єкта, що виражає процес його взаємодії з об'єктом. Спонукається діяльність потребами суб'єкта; її визначають суспільні умови життя. Складається діяльність із багатьох видів конкретних проявів суб'єкта практичної та теоретичної властивості [11, с. 37-39].

Діяльність завжди спрямована на перетворення, незалежно від того, який суб'єкт її здійснює і який її предмет, тобто носить предметно-перетворюючий характер [6, с. 36-37].

Але незважаючи на те, що діяльність має вирішальне значення для свободи і формування системи волі завершується діяльністю суб'єкта, між ними не можна ставити знак рівності.

Діяльність людей у сфері свободи – це особливий предметний вид соціальної діяльності, для якого властиві, перш за все, його внутрішня якість, що проявляється в суспільних відносинах, певні ідеї, пов'язані із захистом інтересів суспільства, держави, класу, народу і окремої особистості. Таким чином, свобода являє собою дію особливого роду, що здійснюються у зв'язку з пізною необ-

хідністю і на її основі, в умовах соціального нормування, дії усвідомлені і цілеспрямовані.

Свобода – це практична діяльність людей, яка не може бути зведена до мислення, постановки мети, визначення мотивів, оцінки явищ, пізнання та інших подібних неактивних форм. Свобода завжди має і матеріальний субстрат і матеріальний результат. Як продукт, що виник у результаті з'єднання творчого пізнання і діяльності людини, свобода зберігає свою систему, логічну структуру і творчу сутність, є самостійним видом суспільної цінності.

Справді вільні дії особистості – це її активні дії в конкретній сфері суспільних відносин. Особливе значення має правова активність суб'єкта свободи.

Правова активність як вид вільної діяльності суб'єкта можлива тільки як діяльність правомірна [12, с. 162]. У правовій активності реалізується виражена в праві свобода особистості. Правова активність свідчить про вільне функціонування особистості у сфері, що регулюється правом, і забезпечує можливість її участі у всіх сферах суспільного життя.

Важливу роль в організації результативної, ефективної вільної діяльності відіграє критичне ставлення суб'єкта свободи до ступеня повноти і всебічності пізнаної необхідності, до правильності поставленої мети і вибору засобів, необхідних для її досягнення, і до інших сторін власного рішення в період підготовки до завершальної дії.

Це критичне ставлення проявляється у формі самооцінки суб'єктом результатів своїх дій і виступає необхідним моментом саморегулювання, управління людини собою, перш за все своїми зовнішніми діями. У системі свободи цей елемент носить назву зворотного зв'язку.

Практична сторона зворотного зв'язку полягає в зіставленні досягнутого з раніше поставленою метою, тобто сутність зворотного зв'язку виявляється в русі від результату до мети.

Зворотній зв'язок як вплив результатів процесу на хід подальшої діяльності дає можливість суб'єкту свободи врахувати не тільки свої дані, але і пропоновані життям вимоги, оцінку інших людей, трудових колективів, громадських організацій та держави [6, с. 246-247].

Зворотній зв'язок має велике значення для діяльності в будь-якій соціальній сфері, в тому числі в правовій. Діяльність у сфері правозастосування, здійснення права, виконання обов'язку також у значній своїй частині скеровується за допомогою зворотного зв'язку.

Таким чином, можна виділити наступні елементи системи волі:

- суб'єкт, його потреби та інтереси;
- пізнання необхідності;
- постановка мети суб'єктом;
- вибір суб'єктом засобів і можливостей здійснення поставленої мети;
- прийняття рішення щодо дії;
- власне дія;
- зворотній зв'язок.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, можемо констатувати, що характеризуючи елементи системи свободи, необхідно мати на увазі, що кожен з них спочатку виник як суспільне явище самостійно, в певних умовах, можливо, не пов'язаних із системою свободи. Але, будучи залучений у систему свободи (або в будь-яку іншу соціальну систему), цей феномен всередині її набуває конкретної форми свого існування, що викликано потребами даної системи, нових властивостей, похідних від загальних властивостей системи, функцій, які відповідають вимогам. Таким чином, система свободи сама робить із суспільних феноменів необхідні для неї елементи. Вона, із притаманними їй взаємозв'язками і функціями, формує явища, що потрапили в неї, за власним образом і подобою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блауберг И.В. Становление и сущность системного подхода / И.В. Блауберг, Э.Г. Юдин ; АН СССР, Институт истории естествознания и техники. – Москва : Наука, 1973. – 270 с.
2. Николаева Л.В. Свобода – необходимый продукт исторического развития / Л.В. Николаева. – Москва : Изд-во Московского ун-та, 1964. – 292 с.
3. Шубняков Б.П. Свобода общества и личности / Б.П. Шубняков. – Ярославль : Верх.-Волж. кн. изд-во, 1967. – 260 с.
4. Голубенко В.П. Необходимость и свобода / В.П. Голубенко ; АН СССР, Кафедра философии. – Москва : Наука, 1974. – 200 с.
5. Борисов В.Н. Методологические проблемы анализа систем научного знания / В.Н. Борисов // Анализ системы научного знания / под ред. А.Я. Аскина, Т.К. Никольской, Б.И. Мокина. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1976. – С. 13-18.
6. Афанасьев В.Г. Научное управление обществом. Опыт системного исследования / В.Г. Афанасьев. – Москва : Политиздат, 1968. – 384 с.
7. Назаренко Е.В. Социалистическое правосознание и советское правотворчество / Е.В. Назаренко. – Киев : [б.в.], 1968. – 190 с.
8. Афанасьев В.Г. Человек: управление самим собой / В.Г. Афанасьев // Научное управление обществом / под ред. В.Г. Афанасьева. – Москва : Наука, 1976. – Вып. 10. – С. 237-273.
9. Керимов Д.А. Философские проблемы права / Д.А. Керимов ; Академия общественных наук при ЦК КПСС, Кафедра теории государства и права. – Москва : Мысль, 1972. – 471 с.
10. Гриценко В.М. Проблема основания выбора в свете социального предвидения / В.М. Гриценко // Вестник МГУ. Сер. 7, Философия. – Москва, 1972. – № 1. – С. 3-12.
11. Кикнадзе Д.А. Потребности. Поведение. Воспитание / Д.А. Кикнадзе ; под ред. В.Г. Афанасьева. – Москва : Мысль, 1968. – 148 с.
12. Алексеев С.С. Проблемы теории права : курс лекций : в 2-х т. / С.С. Алексеев ; Мин-во высш. и средн. спец. образования РСФСР, Свердловский юрид. ин-т. – Свердловск : [б.в.], 1972. – Т. 1 : Основные вопросы общей теории социалистического права. – 396 с.